

ה'אונומסטיקון' בתרגום ע"צ מלמד לקוראי אנגלית

R. Steven Notley & Ze'ev Safrai, *Eusebius, Onomasticon: The Place Names of Divine Scripture, Including the Latin Edition of Jerome, Translated into English and with Topographical Commentary* (Jewish and Christian Perspectives Series, 9), Boston & Leiden: Brill, 2005, xxxvii + 212 pp.

מחברי הספר הזה, סטיוון נוטלי וזאב ספראי, מדגישים במשפטי הפתיחה של פרק המבוא שלהם שה'אונומסטיקון' של אוסביוס הוא היצירה הכתובה החשובה ביותר לחקר ארץ-ישראל בתקופה הרומית המאוחרת, יצירה אשר השפיעה בצורה מכרעת על הדרך שבה תפסו את ארץ הקודש בעולם הנוצרי הקדום, בתקופה הביזנטית, וגם מאוחר יותר – עד העידן המודרני. לא אגזים אם אציין שהערכה זו מקובלת על כלל החוקרים בני זמננו העוסקים בחקר היצירה, או הנעזרים בה במחקריהם.

העיסוק השיטתי והביקורתי ב'אונומסטיקון' קיבל תנופה גדולה כבר לפני כמאה שנה ויותר, היינו בראשית המאה העשרים. בשנת 1904 פרסם אריך קלוסטרמן מהדורה ביקורתית של הטקסט היווני של ה'אונומסטיקון' ושל התרגום הלטיני של יצירה זו, מעשה ידיו של היירונימוס, עמוד מול עמוד.¹ קלוסטרמן ההדיר את שני הטקסטים בצורה אמינה ויסודית מאין כמוה, ומהדורתו הייתה מיד עם פרסומה למהדורה הסטנדרטית שלהם, וכך נשארה עד ימינו אלה. שיטת הציטוט המקובלת מתוך הנוסח המקורי של שני הטקסטים

האלה, של מספר עמוד ומספר שורה, מבוססת עד היום על מהדורתו של קלוסטרמן.

שנה קודם לכן, בשנת 1903, פרסם פטר תומסן מחקר גאוגרפי-היסטורי מקיף על ארץ-ישראל על פי ה'אונומסטיקון' של אוסביוס.² גם מחקר זה היה עם הופעתו לסטנדרטי בתחומו, והוא נשאר כך במשך כשלושה עשורים ויותר. יש לציין שהמפה המסכמת שצורפה למחקר זה, מעשה ידיו של תומסן עצמו, הוסיפה לו ממד קרטוגרפי בעל חשיבות ממדרגה ראשונה, ומפה זו צורפה גם כנספח להוצאת קלוסטרמן שצוינה לעיל.

בשנות השלושים המוקדמות של המאה העשרים פרסם עזרא ציון מלמד בכתב-העת 'תרכיץ' את חלקו הראשון של מחקרו רחב הידיעה על ה'אונומסטיקון', שכלל את פרקי המבוא והדיון בחיבור. מלמד קיווה לפרסם בהמשך את התרגום העברי של ה'אונומסטיקון' יחד עם הטקסט היווני, עמוד מול עמוד. אולם עקב 'מניעות טכניות' כלשונו (שלא פורטו על ידי המחבר) לא התגשם רעיון זה, וכעבור כעשור וחצי ראה אור התרגום העברי בלבד, אף הוא ב'תרכיץ'.³ תרגום זה היה מיד עם הופעתו לנכס צאן ברזל לחוקרי ארץ-ישראל דוברי עברית, מה גם שפרקי המבוא של מלמד כללו חידושים משמעותיים לא מעטים בחקר הארץ לעומת הפרסום הראשוני של תומסן. יתר על כן, מלמד

1 Eusebius, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, ed. E. Klostermann (Die griechischen-christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, 11, 1), Leipzig 1904 (reprint Hildesheim 1966)

2 P. Thomsen, 'Palästina nach dem Onomasticon des Eusebius', *ZDPV*, 26 (1903), pp. 97–141, 145–188, mit Tafel I

3 ע"צ מלמד, 'האונומסטיקון של אוסביוס', תרכיץ, ג (תרצ"ב), עמ' 314–327, 393–409; ד (תרצ"ג), עמ' 78–96, 284–248; יט (תש"ח), עמ' 65–88, 129–152; כא (תש"י), עמ' 65–91. התרגום העברי של הטקסט בלבד הוצא גם בחוברת נפרדת, ירושלים תשכ"ו.

ההגיוגרפי של סוזן ויינגרטן על היירונימוס שראה אור בשנת 2005, ושהושם בו דגש רב על הממד הגאוגרפי של הדיון, ואשר על כן הוא מאפשר הבנה טובה יותר של הרקע הגאוגרפי-היסטורי לתרגום הלטיני של האונומסטיקון.⁶

תרגום מלא של האונומסטיקון לאנגלית, גם של הטקסט היווני וגם של הנוסח הלטיני שלו – עמודה כנגד עמודה – מעשה ידיו של גרנוויל פרימן-גרנוויל, ראה אור בשנת 2003. לתרגום זה נוספו מבוא ושני פרקי דיון שחברו בידי ז'ואן טיילור, ומפתח מבואר שקיבץ רופרט צ'פמן.⁷ לא הכול התלהבו מפרסום זה,⁸ ויש להעיר שהקביעה המנוסחת על הכריכה האחורית של הספר שזהו תרגום ראשון מסוגו לאנגלית, איננה מדויקת. קרל אומהאו וולף השלים כבר בשנת 1971, בתום ארבע שנות עבודה מאומצת, את מלאכת התרגום לאנגלית של האונומסטיקון, בתוספת פרקים ארוכים הכוללים דיון, הערות, נספחים ומפתח. אולם מסיבות שונות לא הובאה עבודה זו לדרוס, והיא הועמדה לרשות החוקרים רק בשנת 2006 על ידי בנו של המחבר, נוואל, בצורה מקוונת.⁹ חשובה לא פחות לענייני המהדורה הביקורתית של הקטעים שנשמרו מהתרגום הסורי של האונומסטיקון, מעשה ידיו של שטפן טים, שראתה אור בשנת 2005.¹⁰ פרסום זה כולל, נוסף

החליט להדגיש את העובדה שהטקסט המתייחס לכל אחד מהטופונימים המקראיים הוא בעצם ערך בפני עצמו, ועל כן הקדים לכל אחד מהם מספר סידורי רץ, על מנת להקל על השימוש' כלשונו. בכך הונחו היסודות לשיטת ציטוט שונה מזו של מהדורת קלוסטרמן. התוצאה הייתה שבמשך הזמן הלכו והתגבשו למעשה שתי שיטות ציטוט שונות בתכלית מתוך האונומסטיקון: לפי מספר עמוד ומספר שורה – ממהדורת קלוסטרמן, ולפי מספר ערך על פי סדר רץ – כהצעת מלמד. יש לציין שבעקבות זאת לא תמיד ניתן היה למצוא בקלות את ההתאמה הנאותה בין מחקרים שהתבססו על הטקסט המקורי שבמהדורת קלוסטרמן לבין אלה שהסתמכו רק על התרגום של מלמד.

בשנים האחרונות עדים אנו לתנופה מחודשת ורחבת היקף בפרסום מחקרים כוללים על אוסביוס והיירונימוס מחד גיסא ותרגומים כוללים של האונומסטיקון מאידך גיסא. את התהליך הניע במידה רבה טימותי ברנס, אשר פרסם בשנת 1981 את עבודתו המקיפה על היחסים שבין הקיסר קונסטנטינוס לאוסביוס.⁴ בשנת 2003 ראה אור מחקר כולל של אנדרו קריקר על הספרייה של אוסביוס בקיסריה, שבה היו מרוכזים כתבי-היד שמהם שאב המחבר את עיקר המידע שרוכז ב'אונומסטיקון'.⁵ תרומה בפני עצמה הוא המחקר

7 *Palestine in the Fourth Century A.D.: The Onomasticon by Eusebius of Caesarea*, trans. G.S.P. Freeman-Grenville, indexed R.L. Chapman III, ed. J.E. Taylor, Jerusalem 2003

8 ראו לדוגמה את דעתה הביקורתית למדי של ס' ויינגרטן על פרסום זה: 311–314 (2004), pp. SCI, 23

9 <http://www.tertullian.org/fathers#onomasticon>. אני מודה לסוזן ויינגרטן שמסרה לי על קיומו של האתר הזה.

10 *Eusebius von Caesarea: Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen, Edition der syrischen Fassung mit griechischen Text, englischer und deutscher Übersetzung*, ed. S. Timm (TUGAL, 152), Berlin & New York 2005

4 T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge, MA & London 1981

5 A.J. Carriker, *The Library of Eusebius of Caesarea* (Supplements to *Vigiliae Christianae*, 67) Leiden & Boston 2003

6 ראו גם: א' קופסקי, 'פמפילוס והספרייה הנוצרית של קיסריה', קתדרה, 122 (טבת תשס"ז), עמ' 53–62; ע' עיר-שי, 'הצד האפל של הירח: אוסביוס מקיסריה בין פולמוסים תאולוגיים למאבקי יוקרה', שם, עמ' 63–98. כל המאמרים באותה חוברת של 'קתדרה' עוסקים בקיסריה.

6 S. Weingarten, *The Saint's Saints: Hagiography and Geography in Jerome* (Ancient Judaism and Early Christianity, 58), Leiden & Boston 2005

על התעתיק הלועזי של הטקסט הסורי, גם תרגום לאנגלית ולגרמנית.

מדובר אם כן בשפע של פרסומים, שציינתי מהם רק את החיבורים העדכניים הכוללים, כי היקף הפרקים והמאמרים העוסקים בנושאים ספציפיים מתוך ה'אונומסטיקון' גדול בהרבה ממה שניתן לסקור במסגרת זו. לאור כל אלה נשאלת השאלה: מי זקוק לעוד הוצאה של הטקסט היווני והלטיני הקיימים, ועוד תרגום לאנגלית? בצד שאלה מהותית זו יש מקום לציין שלוש בעיות נוספות, אף הן בעלות אופי מהותי, שמתעוררות כבר בראשית העיון בספרם של נוטליי וספראי.

ראשית, הכותר שבשער הספר, המובא בראש רשימה זו, אינו זהה לזה שעל הכריכה.¹¹ פורמלית אם כן ניתן לצטט פרסום זה תחת שני כותרים שונים, וקוראים עלולים להניח בטעות שמדובר בשני פרסומים שונים. שנית, נוסח ה'אונומסטיקון' מוצג בספר זה בשלוש עמודות: הטקסט היווני של אוסביוס בעמודה השמאלית, התרגום האנגלי של הטקסט היווני באמצע, והתרגום הלטיני של היירונימוס בעמודה הימנית. אין בספר תרגום לאנגלית של טקסט הלטיני, וכך נבצר מהקורא שמתמך רק על התרגום האנגלי – ולאלה בעצם נועד ספרם של נוטליי וספראי – להבחין בתוספות ובשינויים הרבים בנוסח של היירונימוס לעומת הנוסח המקורי של אוסביוס. קורא זה יחמיץ אפוא שורה של שינויים משמעותיים שחלו במציאות הארץ-ישראלית בסוף המאה הרביעית לסה"נ לעומת ראשיתה של אותה מאה, וחבל מאוד על כך.

שלישית, גם הטקסט היווני של ה'אונומסטיקון' וגם התרגום הלטיני שלו, שהם למעשה שני שלישים מהחלק המרכזי של הפרסום של נוטליי וספראי, לקוחים מהמהדורה הביקורתית של קלוסטרמן, והיה על המחברים לציין זאת. המחברים אמנם מדגישים בהקדמתם שהתרגום האנגלי של הטקסט היווני מבוסס על מהדורת קלוסטרמן

(עמ' ix). הם גם מוסיפים בראשית המבוא שלהם שמהדורת קלוסטרמן משמשת בסיס לכל התייחסות ל'אונומסטיקון' באשר היא (עמ' xi), ומכאן משמע שגם הטקסט היווני והלטיני שבספרם מקורם במהדורה זו. אולם אין הם כותבים זאת במפורש, וכאמור מן הראוי היה לעשות זאת.

פרק המבוא בספרם של נוטליי וספראי נפרש על עשרים ושישה עמודים, והוא כולל דיון בסיסי על התקופה המשתקפת ב'אונומסטיקון' של אוסביוס, על מבנה הטקסט ועל הנתונים הגאוגרפיים שבו. נוטליי וספראי מרחיבים בדיון על המושגים הנוגעים למיקום הערכים הגאוגרפיים המקראיים עם אתרים מימיו, ועל שיטת הזיהוי שנקט אוסביוס, שיטה שהתבססה רובה ככולה על הדמיון בין שמות המקומות במקרא לשמות מקומות בזמנו. באשר לערכים הלקוחים מהברית החדשה, המחברים מסיקים שאוסביוס שאב לא מעט אינפורמציה בנדון דווקא מהספרות היהודית של התקופה. הם מסיקים גם שהיקף ידיעותיו על חלקי הארץ השונים לא היה זהה. לדעתם הוא הכיר היטב את מישור החוף, קצת פחות את המרחב ההררי של השומרון ויהודה, ובמידה מועטה למדי את הגליל – מסקנה מעניינת כשלעצמה. למעשה נוטליי וספראי מתמודדים במבוא שלהם עם כמה מהנושאים העיקריים שבהם הרחיב והעמיק מלמד בזמנו, והם מסתמכים עליו לא מעט ואף מציינים זאת. הדיון שלהם בנושאים אלה הוא כמובן עדכני, וברור למדי שהדבר נובע בעיקר מתרומתו של ספראי, אשר הרבה לעסוק בעניינים אלה.¹²

11 נוסח הכותר בכריכה: Eusebius, *Onomasticon: A Triglott Edition with Notes and Commentary*
 12 ראו לדוגמה: ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ם, עמ' 195-219; הנ"ל, 'האונומסטיקון לאוסביוס והיישוב בדרום הר הברון', קתדרה, 72 (תמוז תשנ"ד), עמ' 23-33.

מקראית, ואם הוא מזוהה – גם שם המקום ביוונית של התקופה הביזנטית ושם האתר בימינו; (ב) מפתח אתרים; (ג) מפתח מקורות; (ד) מפה פיזית צבעונית של ארץ־ישראל בקנה מידה 1:300,000 (בהוצאת 'כרטא'), הכוללת את שמות הערים המוזכרות ב'אונומסטיקון' בתוספת מספר הערך לפי מלמד, וכן את הכבישים הרומיים הראשיים ואת גבולות המחוזות המנהליים המשוערים. יש לי ביקורת לא מעטה על מהלך התוואי של רבים מהכבישים והגבולות המצוינים במפה, אולם היא פרטנית מכדי להביאה ברשימה זו.

תרומתו העיקרית של ספרם של נוטליי וספראי בכך שהוא מאפשר לראשונה לקוראי אנגלית להכיר את המחקר של מלמד על ה'אונומסטיקון' של אוסביוס ואת התרגום העברי מעשה ידיו לחיבור זה, ועל מעשה זה מן הראוי לברך את המחברים.

עיקר הספר של נוטליי וספראי (166 עמ') הוא כאמור שלושה נוסחים של ה'אונומסטיקון', המוצגים בשלוש עמודות נפרדות. תרומת המחברים מתבטאת בתרגום האנגלי, אשר מנוסח בשפה שוטפת ומובנת לכול. המחברים גם הוסיפו הערות שוליים למרבית הערכים המתורגמים, הכוללות דיון עדכני בעל אופי גאוגרפי־היסטורי בעיקרו. כמו כן הוסיפו המחברים בראש כל אחד מהערכים המתורגמים את מספרו הרץ על פי שיטת הציטוט של מלמד, ואת מספר העמוד והשורה במהדורת קלוסטרמן. כך יצרו סינכרוניזציה מלאה של שתי שיטות הציטוט, והדבר עשוי להקל במידה ניכרת על לא מעט חוקרים הנדרשים ל'אונומסטיקון'.

המחברים הוסיפו בסוף הספר עוד כמה כלי עזר: (א) לוח שמות השוואתי שבו מצוין השם של כל אחד מהערכים באנגלית, ביוונית ובעברית